

Т.П. Ралдугіна (Київ)

**ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТА СПАДКОСМІЦЯ ОСТАННЬОГО
ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ ДАНИЛА СКОРОПАДСЬКОГО
(1904-1957рр.)**

(до 100-річчя від дня народження)

Автор знайомить читачів з видатним діячем українського руху в еміграції - Данилом Павловичем Скоропадським, який після смерті батька - гетьмана Павла Скоропадського очолив гетьманський рух і багато зробив для консолідації різних політичних українських сил в ім'я соборної суверенної України.

Серед відомих представників українського руху в еміграції значне місце посідає постать Данила Скоропадського, сина видатного військового і державного діяча - гетьмана України Павла Скоропадського.

На надгробку гетьманича, що на лондонському цвинтарі Гемпстед, викарбовано напис: "Будую Україну для всіх і з усіма". Ці слова є ключем до розуміння його життєвого *credo*, лейтмотивом усієї його діяльності.

Після падіння Української Держави 1918 р. Данило Скоропадський 14-річним хлопчиком опинився разом з родиною на чужині. Проте мрії про незалежну Україну, ту, яку він, хоча й недовго, встиг відчутти й побачити зблизька, ніколи вже його не полишали. Вона жила в його споминах, серці,

надіях. Твердо й непохитно слідуючи заповіту батька, Данило Скоропадський усе своє подальше життя присвятив служінню в ім'я України, був палким патріотом і свято вірив у майбутнє свого народу. У своїх численних виступах перед українською громадськістю він неодноразово підкреслював: "За майбутнє нашого народу я не боюся, бо вірю в його здорові й творчі сили. Вірю, що здорова національна стихія [...] змете з нашого тіла й заразу московського большевизму, а всі українські державники знайдуть шлях один до одного й, об'єднавшись під покровом одної керівної ідеї, у творчій пориві здобудуть і відбудують нашу Україну" ¹.

Після смерті батька (1945 р.) Данило невдовзі перебрав на себе провід гетьманського руху в еміграції. Він, як і Павло Скоропадський, вважав, що українська державність може відродитися лише у своїй традиційній національній формі. Саме в історичній традиції, що корінилася в народі, вбачав гетьманич заporуку майбутнього відродження України і був упевнений, що вона як нація давньої культури, врешті-решт, виборє собі місце в світі, на яке мала повне право. Слід зазначити, що Данило Скоропадський, відданий гетьманській ідеї, водночас з повагою й толерантністю ставився до своїх політичних опонентів. Він ніколи не кидав камінням у тих, хто організував свого часу антигетьманське повстання проти його батька Павла Скоропадського і був причетний до повалення Української Держави 1918 р. Навпаки, він схилив чоло перед кожною жертвою, що її принесли українці на вівтар Батьківщини, незалежно від їх політичної орієнтації ². Вміння піднятися над особистим, без упереджень оцінити події минулого в ім'я майбутнього було його суттєвою рисою.

Зважаючи на те, що відсутність національної єдності була одним з головних чинників поразки Української революції 1917-1920 рр., Данило Скоропадський робив усе можливе, щоб сконсолідувати різні українські сили в еміграції. Сваритися через форму влади в незалежній Україні, коли такої взагалі ще не було, гетьманич вважав недоречним і виходив з того, що тільки народ має право вирішувати в майбутньому це питання. Він неодноразово підкреслював, що належить до всього українства й вірно служитиме вільній Україні без огляду на те, чи буде там устрій монархічний, чи республіканський ³.

Водночас Данило Скоропадський був безкомпромісним і послідовним стосовно тих, хто заперечував ідею суверенної України. Багато зусиль доклав він, щоб добитися взаємодії з Державним центром Української Народної Республіки (УНР) в екзилі, і сподівався, що в ньому будуть представлені за паритетним принципом усі українські політичні рухи на підставі колегіальності й рівності.

Авторитет гетьманича серед української діаспори був надзвичайно високим, і його, безперечно, можна назвати одним із лідерів українського руху в еміграції. Показово, що багато з тих, хто виступив свого часу проти гетьмана Павла Скоропадського у 1918 р., став пізніше палким прихильником його сина - гетьманича Данила. Серед них і колишній член Директорії УНР О. Андрієвський, який у 1954 р. у листі до гетьманича писав: "[...] у Вашій особі я бачу маєстат української державності й перед Вами клоню мою сиву голову" ⁴. Високо оцінював діяльність Данила й Осип Назарук - один з організаторів гетьманського руху в Америці, колишній активний учасник протигетьманського повстання.

Данило Скоропадський прожив усього 53 роки. Раптова загадкова смерть обірвала його життя в самому розквіті сил. Відомий діяч Організації Українських націоналістів (революціонерів) (ОУН-р) Ярослав Стецько у своєму прощальному слові на його могилі сказав: "Українці втратили в особі гетьманича визначну постать, щирого українського патріота, самостійника і

соборника, людину високої особистої культури і такту, аристократа не тільки по крові, але передусім по духу, [...] у своїй діяльності він мав тільки основну мету - українську державність"⁵.

Добре знаний і шанований у колах української еміграції, Данило Скоропадський був невідомим в Україні. За радянських часів таке ставлення до провідників українського руху було звичним, бо відповідало тим ідеологічним нормам дозволеного чи недозволеного, у межах яких розвивалося все радянське суспільство.

За 13 років незалежності в Україні багато чого змінилося на краще. Це стосується і такого важливого питання, як вивчення й переосмислення власної історії. На зміну штампованому чи упередженому трактуванню історичних процесів, подій і фактів приходить виважений об'єктивний аналіз минулого. З небуття постають забуті імена, по-іншому виглядають на тлі епох головні їх діячі та провідники. За останній період чимало вже зроблено для відновлення історичної правди, зокрема вшанування тих, хто все своє життя присвятив служінню в ім'я соборної суверенної України. До когорти таких діячів належить і Данило Скоропадський. Проте й сьогодні його ім'я все ще залишається поза належною увагою науковців і фактично незнайоме широкому загалу. Можливо, це пояснюється тим, що джерельна база вивчення даної проблеми досить обмежена.

Недослідженим залишається розпорошений архів гетьманіча. Деяка частина матеріалів раннього періоду (сімейні фотографії, листи до батька) входить до фамільного фонду Скоропадських (ф.1219), що зберігається в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві. Велика кількість документальних матеріалів була передана після смерті гетьманіча Східноєвропейському дослідному інституту ім. В.Липинського (США, Філадельфія)⁶. Достеменно відомо також, що значна частина архіву належала нареченій гетьманіча Галині Мельник-Калужинській (1914-2002) і зберігається в даний час у Лондоні. Окремі цікаві документи входять до колекції В.Щербаківського (Бібліотека та Архів ім. Т.Шевченка Союзу Українців у Великій Британії). Серед них лист Данила Скоропадського до прихильників гетьманського руху та всього українського громадянства на чужині від 22 лютого 1948 р. та інші документи.

Цим переліком архівна спадщина Данила Скоропадського, безсумнівно, не обмежується. Вірогідно, що деякі матеріали могли потрапити до приватних колекцій, у першу чергу тих осіб, які належали до найближчого оточення гетьманіча. Проблема пошуку та вивчення джерел для дослідників є в даному випадку першочерговою.

У період 1962-1971 рр. у діаспорі було видано цінні збірки документів і матеріалів (у 4-х частинах) під назвою "Коментар" (Лондон, вид-во "Млин"). На сьогодні це єдине видання, що містить чимало документів, листів і фотографій як самого гетьманіча, так і його оточення. Окремої уваги заслуговує листування гетьмана з сином з приводу передачі гетьманських прав. Цінність "Коментарів" полягає і в тому, що вони розкривають певною мірою ключові проблеми розвитку гетьманського руху в еміграції з усіма його труднощами та суперечностями. З окремих документів, листів, спогадів постають такі історичні особистості, як В. Липинський, М. Кочубей, С. Шемет, митрополити А. Шептицький, Й. Сліпий та інші. Крім того, збірники містять цікаві матеріали про стосунки українців різних хвиль еміграції, окремих політичних угруповань та релігійних конфесій. Незважаючи на певні вади структурного характеру та відсутність достатнього професіоналізму в систематизації і подачі матеріалів, "Коментарі" є важливим історичним джерелом для дослідників. Вважаємо за потрібне зазначити, що це видання побачило світ

завдяки нареченій гетьманича Галині Мельник-Калужинській, бо саме вона стала ініціатором збирання й упорядкування документів про життя й діяльність Данила Скоропадського. Разом із подвижниками гетьманського руху М. Скрипником та А. Кирпичом Г. Мельник-Калужинська доклала чимало зусиль, щоб зберегти ці матеріали для нащадків. Початком великої, копіткої роботи стало подане нею оголошення, опубліковане майже в усіх еміграційних українських часописах, що виходили в різних куточках Європи, Америки та Канади. Наводимо текст цього оголошення:

"Звертаюся до всіх громадян, які мають документи про життя та діяльність св.[ітлої] пам.[яті] гетьманича Данила Скоропадського: листи, фотографії, спогади, публікації в пресі і т. п., з ласкавим проханням допомогти мені зберегти ці матеріали для історії та для написання монографії про покійного. Всі кошти й видатки, зв'язані з копіюванням та надсилкою матеріалів радо переберу на себе. Гарантую повернення оригіналів власникам їх. Адреса для надсилки матеріалів: Н. Melnyk, 63, Minster Road, London, N, W. 2, England. Заздалегідь дякую за співпрацю. Г. Мельник-Калужинська"⁷.

Все своє подальше життя ця жінка присвятила шляхетній справі збереження доброї пам'яті про гетьманича та фамільних реліквій, що належали Данилу, як спадкоємцеві славного роду Скоропадських.

У журналі "Київська старовина" (№2, березень 2002) вміщено статтю автора даної публікації "Реліквії родини Скоропадських у Музеї історії м. Києва". У ній мова йде про безцінний дарунок, який у 2001 р. передала до Києва Галина Мельник-Калужинська. Це золоті фамільні персні родини Скоропадських, оригінальні фото, документи, побутові речі. Значну частину колекції становлять матеріали Данила Скоропадського, багато з яких унікальні.

Бібліографія тематики ґрунтується в основному на публікаціях, виданих свого часу діаспорою. Найбільш відомою книгою, присвяченою гетьманичу, і на сьогодні залишається збірник І. Ісаєва "За Україну", виданий Союзом гетьманців-державників США і Канади на згадку про історичну подорож Данила до цих країн у 1937-1938 рр. (І. Ісаєв. За Україну. - Едмонтон, 1938). У ньому повністю відображено хроніку першого візиту гетьманича за океан і вміщено тексти всіх його виступів перед українською громадськістю. У 1947 р. промови Д. Скоропадського, що увійшли до збірки "За Україну", було видано окремою книжкою "Державництво і патріотизм" (Лондон, 1947). Заслугує на увагу й праця А. Кушинського "Гетьман Павло і гетьманич Данило Скоропадські" (Чикаго, 1968), в якій, хоча й стисло, але відбито основні віхи життя гетьманича. Окремі статті про Данила ввійшли в такі збірки, як "У 60-річчя відновлення гетьманства" (Торонто, 1978) та "За всенациональну єдність" (Торонто, 1983).

Найменш відомий і досліджений лондонський період діяльності Данила Скоропадського, хоча саме той час був найбільш плідним і водночас найбільш складним у його житті (взаємини Союзу гетьманців-державників (СГД) з УНРадою, незгоди у гетьманському русі, труднощі особистого характеру). Певною мірою цей етап життєвого шляху гетьманича висвітлюється в періодичних гетьманських часописах "Український літопис", "Світанок", "Голос державника", "Український робітник", "Ранок", "Плуг та меч", "Державницька думка", "Батьківщина" та ін., що виходили в різних регіонах Європи, Америки і Канади.

Останнім часом публікації про Данила Скоропадського з'являються і у вітчизняних виданнях. Серед них стаття Г. Бондаренко "Доля і подвижництво" і дві статті В. Штинько "Сіль волинської землі" та "Наречена гетьма-

нича", вміщені у збірнику "Роде наш красний" (Луцьк, 1996). Статті присвячено Галині Мельник-Калужинській та її нареченому гетьманичу Данилу. Вони були написані після відвідування п. Галиною своєї батьківщини на Волині. Спробу відобразити основні віхи життя та діяльності Данила Скоропадського зробив на сторінках "Київської старовини" (№ 4, липень-серпень 2002) П. Гай-Нижник у публікації "Гетьманич Данило Скоропадський (1904-1957)".

Цього року виповнилося 100 років від дня народження Данила Скоропадського, який народився 31 січня (13 лютого н.с.) 1904 р. в Петербурзі. Своє ім'я він отримав на честь гетьмана Данила Апостола. Він був четвертою дитиною в родині Павла і Олександри Скоропадських, які на той час уже мали двох доньок - Марію (1898), Єлизавету (1899) та сина Петра (1900). Батьки Данила за своїм походженням, багатством і становищем належали до найвищих аристократичних кіл Петербурга.

Павло Петрович Скоропадський - блискучий кавалергард і флігель-ад'ютант царя, герой російсько-японської війни і один із найбільших свого часу землевласників. Від діда і батька йому з братом Михайлом перейшли у спадок великі володіння в Полтавській та Чернігівській губерніях (Тростянець, Полошки, Ярошівка, Восковці, Дунаєць, Кубаров). У Кубарові містився один із кращих у Російській імперії кінних заводів, великий винокурний завод; у Полошках добувалася високоякісна глина, що використовувалася на власному заводі для виробництва цегли; в Кубаровсько-Дунаєцькому та Тростянецькому господарствах продавалися будівельні матеріали. Ці маєтки щорічно давали сім'ї Скоропадських величезні прибутки.

Олександра Петрівна Скоропадська (Дурново) була єдиною дочкою генерал-ад'ютанта Петра Павловича Дурново, який також займав чільне місце у вищій ієрархії російського суспільства і належав до його найзаможніших верств - був засновником Сибірського торгового банку, членом Алтайського золотопромислового товариства, мав великі маєтки у В'ятській та інших губерніях. Матері Олександри Дурново - Марії Василівні (з роду Кочубеїв) належало кілька маєтків на Полтавщині - Чутово, Кочубеївка, Іскрівка, Скороходове.

По лінії батька Данило Скоропадський успадкував належність до одного з найстаріших і найвідоміших українських родів. Своім корінням цей рід сягав середини XVII ст., коли вперше документально було зафіксоване прізвище Федора Скоропадського, який прославив своє ім'я в бою під Жовтими Водами 1648 р., під час визвольної війни українського народу проти польського панування⁸. В листі до Данила 1925 р. Павло Скоропадський із гордістю нагадував сину, що предки його були "простими козаками й нобілітацію роду свого дістали за службу при війську, за відвагу, за енергію, за військовий хист, ними виявлений..."⁹. Далі гетьман писав, що вони (предки. -Т.Р.) "ніколи не бажали спокійного життя без турбот і без праці, йшли тернистими шляхами і доходили до високого становища в державі й до видатної ролі в історії свого народу"¹⁰. Одним із таких діячів в українській історії був гетьман Лівобережної України Іван Скоропадський (1646-1722), якому доводилося в тяжкий післямазепинський період постійно стримувати розгін переможця Петра I, який прагнув знищити автономію України. Іван Скоропадський синів не мав, тому продовжувачем роду став його брат Василь (сотник Чернігівського полку, а потім - генерал-бунчужний гетьмана), який і був безпосереднім предком Данила Скоропадського. Протягом трьох століть цей рід дав Україні багатьох визначних військових, державних і громадських діячів.

Члени роду Скоропадських ріднилися у шлюбах з найвідомішими козацько-шляхетськими родинами, серед яких були Апостоли, Бутовичі, Гамалії, Забіли, Закревські, Кочубеї, Лисенки, Кулябки, Лизогуби, Марковичі,

Миклашевські, Милорадовичі, Гарновські, Полуботки¹¹. Крім того, в жіночих лініях рід Данила Скоропадського був пов'язаний з великокняжими династіями Рюриковичів, Гедиміновичів, а також із пануючими європейськими родами¹². Нашадками цих династій у прямій лінії були бабуся Данила по батьку - Марія Андріївна Миклашевська і мати гетьманича - Олександра Петрівна, яка по материнській лінії походила з відомого українського роду Кочубеїв. Одним з найдавніших предків Олександри Скоропадської (Дурново) вважається також граф Анрі де Монс, виходець з Фландрії, який ще в середині XIV ст. опинився й осів на Чернігівщині¹³.

У статті "Герби і рід Скоропадських" Р. Климкевич зазначав, що гетьманич становив X покоління від Федора Скоропадського, XXXIII - від Рюрика, XXIII - від Гедиміна, XXX - від Олафа, короля Швеції, XXVIII - від англійського короля Гарольда, XIX - від візантійського цесаря Константина Мономаха¹⁴. Як бачимо, родове дерево Данила Скоропадського було глибоко вкорінене в найдавніші верстви не тільки української, а й загальноєвропейської історії.

На формування національного світогляду хлопця й усвідомлення ним генетичної причетності до славних діянь предків певною мірою впливало перебування щоліта в родових маєтках батька - Полошках (вперше Данила привезли туди у шестимісячному віці)¹⁵ і Тростянці на Чернігівщині. Портрети гетьманів (у тому числі й Мазепи)¹⁶, старі образи й козацька зброя, рідкісні книги, що збиралися століттями дідами й прадідами, безсумнівно, не залишали Данила байдужим. І, можливо, саме тут, серед мальовничої природи, співучої української мови і родових традицій, він, всупереч елітарному оточенню Петербурга, найбільше відчував свою спорідненість із українським народом.

Але, на жаль, національний колорит Полошок і, особливо, Тростянця, не був на той час таким виразним, як, наприклад, за Івана Михайловича Скоропадського — діда Павла Скоропадського і прадіда Данила. Українська атмосфера пронизувала тоді все життя навкруги. У своїх спогадах Павло Скоропадський неадаремно писав, що перші українські враження він отримав саме в будинку діда¹⁷. Іван Михайлович добре розмовляв українською мовою і ретельно дотримувався українських традицій не тільки в побуті, а й у релігійних обрядах. Його частими гостями були відомі українофіли та діячі української культури — Василь Гарновський, Василь Горленко, Григорій Галаган, Микола Ге та ін.¹⁸ Тут, у Тростянецькому маєтку, постійно лунали пісні бандуристів, читали "Киевскую старину", обговорювали твори Тараса Шевченка, Миколи Костомарова та інших українських поетів та письменників. Як згадував Павло Скоропадський, він з 5 до 12 років, крім родових маєтків, Стародуба і Києва, взагалі ніяких інших міст не бачив¹⁹.

Данилові у цьому відношенні пощастило менше, ніж батькові. Його дитячі роки пройшли в основному в Петербурзі, де сім'я проживала до середини 1918 р. Він зростав у російському середовищі і переважно під впливом російської культури. Як і всі діти тогочасної еліти, хлопчик отримав класичне домашнє виховання та освіту.

Цікавими документами, що висвітлюють петроградський період життя Данила Скоропадського, є неопубліковані досі його листи до батька, написані на фронт протягом 1914-1916 рр. (окремі листи датовано 1912 і 1917 рр.). Із 41 листа, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України у м.Києві, автор пропонує читачеві 8 з них - вони винесені окремим додатком до статті.

Листи яскраво відбивають внутрішній світ хлопчика з його інтересами, захопленнями, сприйняттям тогочасних подій, ставленням до рідних і близьких. Данилко, як називали його в родині, грав на роялі, альті, скрипці, вивчав

іноземні мови (англійську, французьку, німецьку), брав участь у дитячих концертах і виставах, відвідував театри та художні виставки, активно займався спортом. Взагалі коло інтересів хлопчика було надзвичайно широким. З раннього дитинства він цікавився також машинами і любив конструювати, займався випилюванням по дереву і здобував навички столярної майстерності. Речі, зроблені власними руками (етажерка, полиці, рамки для фото, підставки для квітів), він з любов'ю дарував близьким. Індивідуальні заняття вдома пізніше поєднувалися з навчанням у Першій петербурзькій гімназії.

Велику роль у вихованні дітей відігравала мати - Олександра Петрівна Скоропадська. Вона була душею сім'ї, її земним янголом-охоронцем. Павло Скоропадський, як кадровий військовий, не мав змоги приділяти дітям достатньо уваги, тому саме на дружину лягала чи не головна відповідальність за їх розвиток і становлення як особистостей.

Споглядаючи процеси, що охопили суспільство після лютневих подій 1917 р., і висловлюючи хвилювання за майбутнє дітей, вона в березні того ж року писала чоловіку: "Я с ужасом думаю о будущем воспитании Данилки. Как трудно будет внушить ему чувство порядочности в гнили окружающей среды, в которой приходится жить.[...] Но не беспокойся, я духом падаю не буду, ни в каком случае, и детей твоих так или иначе выведу на путь правды и порядочности..."²⁰.

Незважаючи на тяжкий період, що розпочався після повалення царату, з його нестабільністю і непередбаченістю, повним розладом у суспільних відносинах і свідомості людей, Олександрі Петрівні дійсно вдалося врятувати дітей від втрати тих ідеалів, на яких вони виховувалися, і виростити їх чесними й шляхетними.

В цьому сенсі доречно згадати статтю О.Назарука "Гетьманська родина", яку автор написав у 1927 р., невдовзі після відвідування сім'ї Скоропадських у Берліні. Як сторонній спостерігач і людина неупереджена, він був зачарований атмосферою й стосунками, що панували в сім'ї гетьмана. Але особливе враження на нього справили діти. У зв'язку з цим він писав: "Діти виховані так, що дай Боже, щоб у кожного з нас діти були хоч трохи так виховані: вони вчені, побожні, працьовиті (працюють з гетьмановою в огороді). При тім поведення їх таке людяне і скромне, що їх тут усі люблять"²¹.

1917 р. став фатальним для Російської імперії Романових і переломним для багатьох поневолених народів, що входили до неї. Із зреченням від престолу імператора Миколи II почався докорінно новий етап і в житті Скоропадських. Ця звістка застала сім'ю, крім батька, в Петрограді. Данилу виповнилося тоді 13 років. На той час у родині було вже п'ятеро дітей: 29 вересня 1915 р. у Олександри Петрівни народився ще один хлопчик - Павло.

Події, що вирували в революційному Петрограді, не могли залишитися поза увагою учня п'ятого класу гімназії, котрий звик до розміреного впорядкованого ритму столичного життя. У своєму листі до батька, написаному 9 березня 1917 р., він поділився своїми враженнями про те, що відбувалося довкола.

"Милый Папа, у нас тут беспорядки, тебе мама, наверное, про них уже писала. Мы долго сидели дома. На нашей улице почти не стреляли. Недалеко от нас, в церкви, на колокольне сидели городовые, которые стреляли в солдат. Теперь в городе спокойно. Мы уже выходили гулять. Сегодня были у Аничковского дворца. Почти все окна прострелены во многих местах. Дырки заклеены бумагой. На домах висят красные флаги. К нам приходили революционеры для обыска, но ничего не нашли. Они искали оружие. Твое старое оружие на стене кабинета они вначале хотели взять, но потом решили, что не стоит.

Уроки у меня начались. Во время беспорядков многие учителя не прихо-

дили. Сьогодні по телефону госпожа Фризон повідомила, що її обокрали. По городу ездят автомобили с красными флагами"²².

Про революцію батько Данила довідався в Україні, де в той час дислокувався 34-й армійський корпус, яким він командував. Революційні події, що набирали обертів, призвели до зміни і в світогляді колишнього царського генерала, який став свідком небувалого піднесення національно-демократичного руху. Перед Скоропадським постав вибір: з ким іти далі та який шлях обрати. Як українець, генетично пов'язаний козацькою славою предків, він, ймовірно, підсвідомо визначив цей шлях одразу, але увійшов в українську революцію поступово, після вагань і роздумів. Адже все його попереднє життя було тісно пов'язане з Російською імперією, в якій він посідав одне з чільних місць, а соціалістичні ідеї лідерів Української Центральної Ради були для нього абсолютно чужими й неприйнятними.

Однак калейдоскоп бурхливих подій у Петрограді та Києві, особливо після приходу до влади в Росії більшовиків, змусив Павла Скоропадського прийняти остаточне рішення й усвідомити свою місію в революції. У своїх споминах він писав: "... Я пішов тим шляхом, до якого ближче всього лежало моє серце. Цей шлях вів до України. Йшов я без честолюбивих замислів, од етапу до етапу, поступово все більше і більше приймаючи той український світогляд, який і привів мене до ідеї української державності"²³.

Навесні 1918 р. політика Української Центральної Ради зазнала повного краху: 29 квітня 1918 р. розпочався новий етап в історії української революції. Саме того дня з'їзд хліборобів-власників, що зібрався в київському цирку П. Крутикова по вул. Миколаївській, проголосив гетьманом усієї України Павла Скоропадського.

Про події в Україні Олександра Скоропадська з дітьми дізналася з петроградської преси. Їх подальше перебування в Петрограді в умовах більшовицького режиму ставало дедалі небезпечнішим. Але питання про переїзд було вирішене лише в червні, після підписання в Києві (12 червня 1918 р.) договору про перемир'я між Українською Державою і більшовицькою Росією. В кінці червня 1918 р. родина гетьмана прибула спеціальним потягом до української столиці.

Резиденція Павла Скоропадського містилась у невеликому будинку по вул. Інститутській, 40, де колись жили генерал-губернатори (будинок не зберігся). Зайняти царський палац, що знаходився неподалік і був значно більшим, гетьман категорично відмовився з принципових міркувань: в ньому не так давно перебував київський більшовицький ревком. У гетьманському будинку, який охоронявся спеціальною вартою, родині Скоропадських відвели разом з їдальнею та вітальнею шість невеликих кімнат²⁴.

Згадуючи в еміграції ті часи, Данило писав, що він кожного дня спостерігав зміну гетьманської варти, яка рівно о 12-тій годині з музикою й українськими прапорами проходила повз його вікна, і це викликало у нього особливі хвилюючі відчуття²⁵. Тут же, в будинку, Данило був свідком прийому гетьманом іноземних послів і делегацій, а також щоденних засідань гетьманських міністрів. Він мав змогу зблизька побачити тих, хто відповідав у той час за долю України і докладав багатьох зусиль, щоб її збудувати. Це були такі відомі особи, як М. Василенко, Д. Дорошенко, Д. Донцов, А. Ржепецький, Б. Бутенко, В. Липинський та багато інших. У своїх спогадах Д. Дорошенко згадував, якою дійсно титанічною була робота гетьманського апарату, і як самовіддано, майже без відпочинку, працював сам гетьман. Д. Дорошенко відзначав надзвичайну працездатність Павла Скоропадського, його вміння чітко й суворо розподілити час і завдяки цьому встигнути багато зробити. Взагалі, як писав Дорошенко, "... він [Скоропадський. — Т. Р.] жив в'язнем у

своїй господі: з ранку до глибокої ночі просиджував за прийомами, вислуховуванням доповідей та засіданнями. Просто доводилося дивуватись, як людський організм міг виносити таке напруження"²⁶. У цьому відношенні приклад батька був тим підґрунтям, на якому формувався в подальшому характер і особистість Данила. Через ціле життя гетьманича, як згадували його сучасники, червоною ниткою проходила праця. Праця над собою, над гетьманською ідеєю, на широких громадських полі, за фахом ²⁷.

У Києві гетьманич вчився в українському класі гімназії В.Науменка, відомого педагога, громадського діяча і редактора "Киевской Старини". Своім "домашнім" учителем Данило називав полковника Н.Блаватного, який проводив з ним багато часу і завдяки якому Данилу вдалося багато чого зрозуміти й усвідомити. 15 серпня 1918 р. родину Скоропадських спіткало велике горе: раптово помер молодший брат Данила, трирічний Павло ²⁸ і одночасно з цим Олександра Петрівна втратила ще одну дитину, яка не встигла народитися ²⁹.

Перебування гетьманича в Києві обмежалося трьома місяцями, а період існування гетьманської держави - сімома з половиною. Вона була повалена внаслідок антигетьманського повстання і приходу до влади Директорії.

Але ті часи, коли Українська Держава існувала реально і ставала вже міцно на ноги, назавжди вкарбувалися в пам'ять гетьманича. Спогади про них стали пізніше тією життєдайною силою, яка живила його душу і допомогла визначити свій шлях на чужині.

Незадовго до повстання Павло Скоропадський відіслав дітей за кордон. Його дружина залишилася в Києві, щоб бути поруч і розділити всі труднощі чоловіка. Після того, як Директорія оголосила Павла Скоропадського поза законом, він змушений був залишити Київ і виїхати з дружиною до Німеччини, а потім на деякий час до Швейцарії. Універсал Директорії, оголошуючи Павла Скоропадського поза законом, водночас конфіскував і всі його маєтки. Як писав з цього приводу В. Липинський, у той час це був "одинокий український наказ про персональну конфіскацію панського маєтку. Ні одному з панів, що з погордою та ненавистю ставились до українства, і тому в життю українським ніякої участі не брали, інтелігенція українська маєтків не конфіскувала. Сконфіскувала тільки маєтки Скоропадських і самого гетьмана - що віддав усі свої сили будові Української Держави"³⁰.

У Швейцарії (Лозанна) Данило з відзнакою закінчив у 1922 р. французьку реальну гімназію і виїхав невдовзі до Німеччини, у Ванзее (біля Берліна), де з кінця 1921 р. остаточно оселилася його родина. Тут він працював робітником на фабриці Сіменса і Шукерта, а потім вступив до Вищої технічної школи (Політехнічний інститут) в Шарлотенбурзі. Після її закінчення, з 1928 по 1932 рр., був співробітником найбільшої в ті часи електротехнічної фабрики Сіменса і Гальске ³¹.

В той час українська політична еміграція чітко розмежувалася на три групи: республіканців УНР, консервативні кола та націонал-революціонерів. Діячі, які репрезентували на чужині Українську Державу 1918 р. і належали до консервативного табору (В. Липинський, М. Кочубей, С. Шемет, О. Скоропис-Йолтуховський) заснували в Австрії 1920 р. Український Союз хліборобів-державників (УСХД), що дало початок гетьманському руху в еміграції. Політична програма Союзу, головною суттю якої був принцип трудової монархії, була викладена в праці В. Липинського "Листи до братів-хліборобів". УСХД ставив за мету побудову української суверенної держави у формі дідовичного гетьманату, персоніфіковану в особі гетьмана Павла Скоропадського та його роду. Гетьман Павло Скоропадський став на чолі УСХД у 1922 р., і одночасно в Берліні було створено Центральну управу (пізніше - Головна управа об'єднаних хліборобських організацій), як виконавчий орган УСХД, якому підпорядковувались усі члени Союзу в різних країнах.

На початку 1920-х рр. постала низка гетьманських організацій у Чехословаччині, Польщі, Німеччині, Франції. На гетьманські позиції перейшли численні українські організації США і Канади.

Влітку 1926 р. в Берліні було створено Український науковий інститут, фундатором якого стало Товариство допомоги біженцям на чолі з дружиною гетьмана Олександром Скоропадською. Першим директором інституту був професор Д. Дорошенко, відомий національний діяч, історик, колишній міністр закордонних справ Української Держави 1918 р.

Активізація української політичної еміграції, гетьманського руху зокрема, не залишила осторонь Данила Скоропадського - на той час уже цілком сформовану, віддану українській ідеї людину. Великий вплив справляли на нього й близькі стосунки з В. Липинським та іншими відомими діячами неомонархічного напрямку. В той період Данило проводив активну роботу серед української молоді і очолював студентську організацію "Дніпро", тісно співпрацював з багатьма відомими українськими діячами, у тому числі зі Степаном Федаком - братом дружини полковника Євгена Коновальця³², а також брав участь у роботі Гетьманського клубу ім. Липинського, в якому, між іншим, постійним гостем був і Євген Коновалець. Окрім цього, брав активну участь і в більш широкому українському студентському житті, центром якого був тоді берлінський Humboldtshaus³³.

Павло Скоропадський та його однодумці бачили в Данилі людину, яка змогла б очолити гетьманський рух після батька. Зважаючи на важливість цієї справи і відповідальність, яку Данило мав прийняти на себе, Павло Скоропадський звернувся до нього у 1925 р. зі своїм відомим листом. Лист був приурочений до повноліття Данила, і в ньому гетьман висловив свої думки з приводу тієї місії, що лежала на ньому і гетьманському русі взагалі. Він писав: "Коли в 1918 р. я, шукаючи виходу для свого краю з критичного становища, керувався більше інстинктом, то тепер я вже цілком свідомо й продумано кладу на плечі свої і своїх нащадків цей тяжкий хрест і це велике завдання служити незмінною, непохитною підпорою для Української Державності. Моїм обов'язком є не тільки до кінця свого життя вести гетьманців до перемоги, але також приготувати собі наступника, достойного високої честі й великої відповідальності бути вождем нації.

Тому я ставлю тобі, мій сину і єдиний спадкоємче моїх прав і обов'язків, питання: чи готовий ти мої права й обов'язки на себе перейняти й до кінця їх непохитно нести? Все обдумай і розваж. Хай велич завдань не лякає тебе"³⁴. Після тривалих роздумів Данило через рік дав позитивну відповідь. На початку 1933 р. він залишив роботу на фабриці і повністю віддав діяльності в гетьманському центрі. 16 травня 1933 р., в день свого 60-річчя, гетьман Павло Скоропадський урочисто проголосив: "Після мене провід нашого діла й обов'язки старшого в нашій роді переходять на сина мого Данила"³⁵.

Готуючись до цієї місії, Данило Скоропадський за дорученням батька здійснив у 1937-1938 рр. свою найбільш відому подорож до США і Канади. Українська діаспора і гетьманська організація за океаном були на той час найчисленнішими. Приїзд вперше на американський континент репрезентанта гетьманської ідеї та спадкоємця Павла Скоропадського мав для них величезне значення. Перша зустріч із гетьманом відбулася в Чикаго, куди він прибув у зв'язку з церемонією посвячення українського літака "Київ". Тут Данило звернувся до співвітчизників з промовою й одразу вразив присутніх своєю ерудицією та глибоким знанням української справи. Впродовж чотиримісячного візиту, що проходив, як писала тогочасна преса³⁶, під гаслом "За Україну" і під знаком українського тризуба, він провів численні зустрічі з українцями різних поколінь і політичних спрямувань. Його виступи були спов-

нені великого патріотизму, закликів до єднання, серйозних роздумів про майбутнє нації.

Знайомство заокеанської діаспори з Данилом Скоропадським перевершило будь-які уявлення про нього. Він зумів завоювати серця багатьох українців, заразити своєю енергією, дати новий імпульс їх життю на чужині. Як згадували сучасники, гетьманич, окрім інших позитивних рис, володів ще особливим даром привертати до себе людей і згуртовувати їх навколо себе. Він був справжнім дипломатом у своїх стосунках з ними. Ця якість проявлялася в його поведінці, манерах, вчинках. Саме таким побачили Данила тисячі українців Америки і Канади, коли писали про нього: "Високий, стрункий, сильно збудований, знаменитий спортсмен, мужній і ласкавий, енергійний у рухах і мові, спокійний, але рішучий, здержливий, поважний, але не зимний, елегантний ззовні і в зносінах з людьми, вільний у поведінці, а при тім повний дійсно гетьманської поваги. Він поривав українців за собою..."³⁷.

Справжнім тріумфом стала для Данила його поїздка до Канади, де він зробив 41 публічний виступ перед українськими громадами Торонто, Монреалю, Оттави, Саскатуна, Едмонтону, Калгарі. Його популярність досягла на той час свого апогею. В ньому вбачали лідера, про якого навіть іноземні газети писали: "... 33-літній принц України одного дня може стати центральною фігурою у великій повстанні, від якого може залежати доля Європи й України"³⁸. Високо оцінюючи візит гетьманича до США і Канади, українська діаспора зробила головний підсумок: "Найбільше його діло - це проломання ледів у цілім українстві, яке майже два десятки років перебувало в полоні демагогічної протигетьманської пропаганди"³⁹.

З 1939 р. почався новий етап у житті Данила Скоропадського, пов'язаний з Великою Британією. В умовах, коли Друга світова війна фактично почалася, він, за пропозицією батька, виїхав на початку серпня 1939 р. до Англії. Тут, у Лондоні, він прожив останні 18 років свого життя, до того трагічного дня 23 лютого 1957 р., коли його не стало. На момент приїзду гетьманича до Великобританії українських емігрантів там було небагато, і чи не єдиним представником гетьманського руху в цьому регіоні був Володимир Коростовець, який приїхав свого часу до Англії за дорученням Павла Скоропадського. Але в повоєнний час коло української еміграції у Великій Британії значно розширилося: тут опинилося близько 40 тис. біженців із СРСР, у тому числі членів ОУН та вояків УПА⁴⁰. Згодом українська діаспора стала тут однією з найбільших у Європі. Серед багатьох проблем, які постали перед гетьманичем, однією з головних було створення Союзу Українців у Великій Британії (СУБ). Вирішенню цього питання він надавав першочергового значення, бо розумів, що українська еміграція може продовжувати боротьбу за свої ідеали лише тоді, коли сама буде сильною і згуртованою. Такий Союз було створено 1946 р. в Едінбурзі., Невдовзі Данила, як одного з головних організаторів СУБу, було обрано його незмінним почесним головою. З початком війни становище Данила Скоропадського було досить складним. Щоб утриматися на поверхні і не бути тягарем для гетьманських організацій за океаном у матеріальному плані, він після війни знову повернувся до праці за фахом.

У 1946 р. доля звела його з відомим у світі підприємцем Володимиром Джусом, американцем українського походження, який очолював в Америці велику літакобудівну компанію "Dzus Fastener". Маючи філію цієї фірми в Англії, він запросив Данила до праці і протягом наступних 11 років, аж до самої смерті, гетьманич працював тут технічним директором. В. Джус надзвичайно цінував Данила як фахівця і був переконаний, що якби той не займався політикою, то зробив би велику кар'єру в індустрії. Взагалі щирі та добрі сто-

сунки цих двох людей заслуговують на особливу увагу. Треба зауважити, що В. Джус завжди був для гетьманича великою підтримкою та надійною опорою в різних, часом дуже складних, ситуаціях. Хочеться наголосити й на тому, що В. Джус був першим, хто після смерті гетьманича запропонував купити його будинок з метою створення в ньому історико-меморіального музею⁴¹. Через певні обставини цього, на жаль, не вдалося зробити.

Після смерті батька (1945) і закінчення Другої світової війни Данило фактично перебрав на себе функції провідника гетьманського руху. Хоча офіційно був проголошений ним 5 листопада 1948 р., після складення обов'язків регента гетьманського руху його матір'ю Олександрою Скоропадською, яка незадовго до того відзначила свій 70-літній ювілей. З цієї нагоди гетьманич 25 жовтня 1948 р. прибув до Німеччини. В Оберстдорфі він зустрівся з матір'ю та сестрами, яких не бачив майже 10 років, і відвідав могилу батька у Вісбадені⁴².

Приймаючи на себе права й обов'язки керманича гетьманського руху, Данило звернувся до українців з такою промовою: "Заявляю твердо й урочисто, що, виконуючи заповіт покійного батька мого - гетьмана всієї України Павла, продовжуватиму гетьманське діло, започатковане ним. Так само, як і він, завжди і по кінець життя мого служитиму найвищим національно-державним прагненням українського народу та його визвольній справі^..].Молю Господа Бога, щоб скріпив мене в духовних і фізичних силах для успішного продовжування й закінчення розпочатого діла на добро й велич України. Молю Господа Бога, щоб дав усім українцям внутрішню віру, єдність і силу, щоб освятив боротьбу українського народу за його законні права і дав йому остаточну перемогу"⁴³.

Під час візиту Данило Скоропадський відвідав українські табори поблизу Мюнхена, Український вільний університет, Українську вільну академію наук, провів зустрічі з відомими українськими діячами, в тому числі Степаном Бандерою⁴⁴. У своїх промовах гетьманич знову і знову закликав українців до єдності, повної політичної консолідації. Проте цей період характеризувався загостренням відносин між різними політичними колами української еміграції, у першу чергу між представниками гетьманського та уенерівського напрямів. Фактично їх стосунки віддзеркалювали той стан справ, який створився в українському національному таборі ще в процесі визвольних змагань 1917-1920 рр.

У липні 1948 р. лідерами УНР в екзилі було створено УНРаду, яку проголосили єдиним репрезентативним органом українського руху в діаспорі. У зв'язку з цим Союз гетьманців державників, який не був представлений у Раді, виступив із заявою, в якій чітко висловив позицію гетьманців щодо тієї ролі, котру УНРада мала відігравати як дійсно представницький орган усієї української громадськості на чужині. Гетьманці наголосили, що концепцію УНР поділяють не всі українці, і для того, щоб УНРада мала статус все-національного політичного центру, вона повинна не обмежуватися вузько соціалістичними інтересами, а будуватися на засадах всеукраїнства, об'єднуючи навколо себе всі політичні і громадські еміграційні угруповання.

На противагу уенерівцям, гетьманці запропонували свою структуру УН Ради з тим, щоб у ній були представлені всі чотири, існуючі на той час в українському русі, державно-визвольні концепції, виразниками яких були А.Лівицький, С.Бандера, А.Мельник і Д.Скоропадський⁴⁵. Але заклик до співпраці й взаєморозуміння не дав бажаних наслідків, а, навпаки, призвів до ще більшої конфронтації між двома політичними таборами. Свідченням цього є, наприклад, той факт, що в зал засідань II сесії УНРади (1949 р.) не було допущено навіть кореспондентів від гетьманського руху⁴⁶.

Данило Скоропадський дуже хворобливо сприймав чвари і конфлікти серед української еміграції, що істотно послаблювали її позиції. Як людина надзвичайно толерантна, перед якою був приклад західних демократій, він з прикрістю зазначав відсутність розуміння пріоритету національних інтересів над партійними. (Слід зауважити, що проблема співіснування різних течій в українському еміграційному середовищі надзвичайно складна й заслуговує окремого розгляду).

Повернувшись до Англії, Данило продовжив активну діяльність по зміцненню гетьманського руху, зокрема створенню на теренах Великої Британії Крайової організації Союзу гетьманців-державників. Така організація офіційно була оформлена (хоча фактично існувала вже два роки) на першому установчому з'їзді СГД Англії, що відбувся у Болтоні (поблизу Манчестера) у листопаді 1949 р. На ньому виступив Данило Скоропадський, який ще раз наголосив, що гетьманський рух — це складова частина загальноукраїнського руху і головною позицією гетьманців є консолідація всіх українських політичних сил навколо Української Соборної Суверенної Держави.

Діяльність гетьманіча на англійському терені була плідною й багатогранною. Він займався вирішенням такого важливого питання, як створення у Великобританії структур Української автокефальної православної церкви, активно допомагав українським біженцям облаштовувати їх життя на чужині, проводив велику роботу серед української молоді, співпрацював з організацією Антибільшовицький блок народів тощо. У 1956 р. в Лондоні відбулася 10-тисячна демонстрація українців і поляків, приурочена до приїзду в Британію радянського лідера М. Хрущова. Її учасники звернулися до англійського уряду з петиціями засудити тоталітарний режим в СРСР і порушити питання про самовизначення українського народу. Одним з організаторів цієї політичної акції був гетьманіч Данило Скоропадський. Йому виповнилося на той час 52 роки, він, як і раніше, вражав своєю енергією, активністю, працездатністю, не любив "слабодухів, тонкосльозих, злочинно-пасивних"⁴⁷.

23 лютого 1957 р. гетьманіча Данила не стало. Звістка про раптову смерть за загадкових обставин приголомшила всіх, хто його знав. Медичний висновок констатував, що причиною смерті був крововилив у мозок, хоча посмертного розтину при цьому не було зроблено⁴⁸. Для організації похорону було створено громадський комітет з представників усіх діючих у Великобританії українських політичних і громадсько-культурних організацій. Похорон Данила Скоропадського відбувся 2 березня 1957 р. на лондонському цвинтарі Гемпстед у присутності великої кількості людей. У цей скорботний день перед гетьманічем, великим патріотом і державником, схилили чоло й об'єдналися всі без огляду на ідеологічну, партійну та віросповідну належність. За простою дубовою домовиною, вкритою українським національним прапором і родовим гербом Скоропадських, йшли рідні та найближчі до гетьманіча люди⁴⁹. Серед них виділялися три жіночі постаті у чорному жалобному вбранні — сестри Данила: гетьманівни Марія Монтрезор (найстарша сестра) та Олена Отт (наймолодша сестра), а також Галина Мельник-Калужинська — наречена гетьманіча, яка мала на руці зарученевий перстень з рубіном і перстень роду Скоропадських, який носив гетьманіч за свого життя⁵⁰.

Так сталося, що довгоочікуваний шлюб з цією шляхетною жінкою, яка опинилася в Англії після Другої світової війни, так і не відбувся. Як фатум сприймається той факт, що заручини Данила Скоропадського з Галиною Мельник-Калужинською відбулися за 10 днів до смерті гетьманіча, а офіційне повідомлення про їх вінчання мало бути опубліковане в пресі саме на початку березня 1957 р.

На жаль, Данилу Скоропадському не довелося дожити до того часу, щоб побачити на власні очі відродження української державності. Але й сьогодні все ще залишається актуальною думка, яку гетьманич висловив у своїй промові перед українською громадою Едмонта у 1937 р.: "Україна — це нелегка справа. Здобути Українську державу, то ще не значить її збудувати. Нам не лише націоналізм потрібен, але перш за все конструктивне державництво, щоб не загубити того, що націоналізм здобуде. Тільки тоді, коли в нас ті дві здорові течії — націоналізм і державництво — дисципліновано поведуть працю під одною кермою, тільки тоді можна буде більш надійно дивитися на наше завтра"⁵¹.

¹ Скоропадський Д. Державництво і патріотизм. З промов, виголошених у Канаді і США в 1937-1938 рр. - Лондон, 1947.- С.9.

² Плуг та меч. — Буенос-Айрес, 1938.— С.24.

³ Кущинський А. Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські.— Чикаго, 1968. — С.58.

⁴ Лист колишнього члена Директорії УНР О. Андрієвського до гетьманича Данила. 12 лютого 1954 р.// Коментар 1.— Лондон, 1971.— С.29.

⁵ Українська думка.— 1957. — 7 березня.

⁶ З інтерв'ю з Оленою Отт-Скоропадською під час зустрічі в Музеї історії м. Києва 13 травня 2002 р.

⁷ Українські вісті. — 1965. — 9 травня.

⁸ Прицак О. Рід Скоропадських // Останній гетьман. Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського. 1873-1945. - К., 1993. - С.179.

⁹ Лист гетьмана Павла до гетьманича Данила. 25 січня 1925 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. — Торонто, 1978. — С.98.

¹⁰ Там само.

¹¹ Кущинський А. Вказ. праця — С 15.

¹² Прицак О. Вказ. праця. - С.191- 193.

¹³ Там само.

¹⁴ Кущинський А. Вказ. праця — С 51.

¹⁵ ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 3. - Спр.2. - Арк. 115.

¹⁶ Там само. — Арк. 135.

¹⁷ Там само. — Арк. 134.

¹⁸ Там само. — Арк. 131- 132.

¹⁹ Там само. — Арк. 136.

²⁰ Папакін Г. Листи з 1917 року (Кореспонденція Павла Скоропадського часів Лютневої революції в Росії) //Архіви України. — 2002. — №1-3. — С.100.

²¹ Назарук О. Гетьманська родина. — На чужині. — 1947. — №7. — С. 8.

²² ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 51 зв., 52-52 зв.

²³ Гетьман Павло Скоропадський. Спомини. — К., 1992. — С 49.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. — Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. — Ужгород, 1930. - С 77.

²⁵ Скоропадський Д. Вказ. праця. — С.24.

²⁶ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. — Мюнхен, 1969. — С. 323.

²⁷ Ранок. — 1949. — 31 грудня.

²⁸ Донцов Д. Рік 1918. - Торонто, 1954. - С 55.

²⁹ З інтерв'ю з Оленою Отт-Скоропадською. Музей історії м. Києва, 13 травня 2002 р.

³⁰ Гирський Д. Дивні способи виправдування антидержавної політики. — Торонто, 1973. - С 171.

³¹ Ісаїв і. За Україну. — Едмонтон, 1938. - С 22.

³² Ранок. - 1949. - 31 грудня.

³³ Там само.

³⁴ Лист гетьмана Павла до гетьманича Данила. — 25 січня 1925 р. // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С 104.

³⁵ Заповіт Ясновельможного пана гетьмана Павла // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С 105.

³⁶ Плуг та меч. - Буенос-Айрес, 1938. — С 19.

³⁷ На шляху до історичної місії// Коментар. 1. — Лондон, Гаага, 1971. — С 11.

³⁸ Ісаїв і. Вказ. праця. — С 271.

³⁹ Слово з приводу янгола його вельможності гетьманича Данила // Голос державника. - 1947. - № 6. - С. 4.

⁴⁰ Ранок. — 1948. — 27 листопада.

⁴¹ Коментар 3. - Лондон, 1971. - С.62.

⁴² Ранок. -1948. - 27 листопада.

⁴³ Обітниця гетьманича Данила // У 60-річчя відновлення гетьманства. — С. 109.

⁴⁴ Горобець І, Гетьманич Данило Скоропадський // За всенациональну єдність. — Торонто, 1983. - С 132.

⁴⁵ Ранок. - 1949.- 24 квітня.

⁴⁶ Там само. — 9 липня.

⁴⁷ Овчинник С. Гетьманич Данило в Мюнхені-Фраймені //Коментар 1. — С.14.

⁴⁸ Коментар 3. — Лондон, 1971. — С.2.

⁴⁹ Куцинський А. Вказ. праця. — С.57.

⁵⁰ Веселовський П. Перші роковини //Ми і світ. - Торонто, 1958. - №46. - С.20.

⁵¹ Куцинський А. Вказ. праця. — С.59.

ДОДАТОК

(Листи Данила Скоропадського до батька)¹

№1

Петербург, 26 липня 1914 р.

Милый Папа, как ты поживаешь?

Напиши мне письмо о том, что ты там делаешь. У меня тут много знакомых. Я с ними играю в городки, в футбол и в палочку-воровочку(?) в саду около домика, там есть качели. Много ли ты ездешь на моторе с Медведевым²? Был ли ты в сражении?

В каком городе стоит твой полк? У нас были манифестации, и толпа народу сбросила статую с германского посольства и утопила в Мойке³. Вчера вечером мимо нас проехали очень много телег красного креста, штук 30. Мы ходим по воскресеньям в Елизаветинскую общину. Сегодня утром Павел⁴ поехал в деревню. На моторах у тети Сони⁵ наклеены красные кресты. У повара может быть возьмут мотоциклет на войну. Мама сказала мне, что Медведев взял себе собачку, которую назвал Добровольцем.

Кланяйся от меня Медведеву.

Любящий тебя Даниил Скоропадский.

26 июля 1914 г. Петербург.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк.9-9зв.
Автограф, оригінал.*

№2⁶

[Петербург, 1914 р.]

Милый Папа! Не беспокойся о нас, все мы здоровы. Поздравляю тебя с Георгиевским крестом. Вера Николаевна⁷ тоже тебя поздравляет и очень за тебя рада. У меня недавно был флюс, но теперь я совершенно поправился. Сегодня у нас Володя, и мы играем в разные игры. Петя⁸ с А[лександром]Ф[едоровичем] выпиливают.⁹ В[ера]Н[иколаевна] тебе кланяется. Целую тебя.

Твой Данилка.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 8-8 зв.
Автограф, оригінал.*

№3

[Петроград, кінець 1914 р.?)

Милый Папа!

Очень благодарю тебя за твое поздравление. Морозы у нас стоят довольно сильные, между 15-25. Когда бывает 20 градусов, я не выхожу гулять. В воскресенье у нас шла тут оживленная работа. Мы делали подарки конногвардейцам. Было много гостей. Сергей Васильевич¹⁰ был контролером. В этот день мы насыпали в мешки орехов и пряников, а также приготавливали конверты с бумагой. Теперь мы все окончили.

Я хожу с Ник[олаем] Николаевичем¹¹ на каток в Юсупов сад. У меня там есть знакомые. На именины я получил много подарков. Тетя Соня подарила мне полное собрание сочинений Майн Рида, а Мама — машину паровую, которая может сама двигаться и качать воду.

Так [как] это письмо подоспеет к Рождеству, то поздравляю тебя с наступающим Праздником. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 18, 19-19 зв.
Автограф, оригінал.*

№4

[Петроград, початок 1915 р.]

Милый Папа!

Как ты провел Новый год и Рождество?

Я провел очень весело. Я получил очень [много] подарков, и очень благодарю тебя за палатки. Мама мне купила еще крепость Перемышль, которую я должен вырезать. Я делаю сам стулик¹², к моему маленькому письменному столику. Мне осталось сделать только спинку и перекладыны на ножках.

Где ты теперь находишься? И где находится твоя дивизия? К нам по воскресеньям будет ходить учитель по столярному искусству. Мама велела принести с чердака второй верстак, который принадлежал Дяде Павлику¹³, в залу для Петиньки¹⁴. Я с Александром Федоровичем сделали подъемный кран для железной дороги, который поднимает даже большую тяжелую пушку, которую ты подарил мне на именины. Теперь я устраиваю уголок в комнате. У нас довольно сильные морозы: было пятнадцать градусов мороза днем, а ночью восемнадцать. Напиши, пожалуйста, ответ. Любящий тебя сын твой младший Д. Скоропадский.

Кланяйся конногвардейцам.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 42-42 зв., 43.
Автограф, оригінал.*

№5

[Петроград], 3 травня [1915 р.]

3-го Мая.

Милый Папа, поздравляю тебя с рождением. Как ты поживаешь? Я теперь держу экзамены. Пока все благополучно. Отметки я получил следующие: по русскому письменному 5, по русскому устному 5, по Закону Божему 5, по географии 5, по естественной истории 5, по истории 5, по арифметике письменному 4, но если сегодня я выдержу устный экзамен на 5, то и отметку выставят 5. По немецк[ому] я получил 3, но отвечал не на тройку. Меня немец совсем не слушал, а потом сказал, что я не умею рассказывать. Он меня сам все время перебивал, и поэтому я не мог ему ровно рассказывать. То же случилось и с моими знакомыми. Если они будут держать переэкзаменовку, то и я тоже буду держать. Сегодня у меня будут последние два экзамена, по французскому и по арифметике - устному. Мы на дачу переезжаем, кажется, в субботу. Погода у нас была одно время плохая и даже шел снег. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк.39-39 зв.
Автограф, оригінал.*

№6

[Петроград, 1915 р.?)

Милый Папа!

Мы переехали на Английскую набережную. У нас уроки уже начались. Ко мне приходит новая учительница арифметики и немецкого языка. Позавчера у меня был новый учитель русской грамматики по фамилии Гастев. Я хожу гулять с Николаем Николаевичем. Вчера мы ездили с ним в Лесной и гуляли в парке. Я сделал из велосипедов очень удобную машину. В воскресенье мы были в театре на пьесе под заглавием "Воевода" или "Сон на Волге". Мне она очень понравилась. Мама позволила мне ходить в этом году иногда в театры. Напиши, пожалуйста, как вы там деретесь с немцами?

Я читал про тебя в газете "Русское слово" под заглавием "Молодой Генерал". Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Данилко.

Кланяйся Якунину^{1b}.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 15-15 зв.
Автограф, оригінал.*

№7

[Петроград, 1915 р.]

Милый и Дорогой Папа!

Христос Воскрес! Поздравляю тебя с Пасхой и желаю тебе провести ее как можно лучше. У нас сегодня у дедушки будет служба, придут священники. Мне Марийка¹⁶ подарила плащ и индийскую шляпу с перьями, а Лиленька индийские штаны¹⁷.

В Тростянце Тимофей будет называться Великим Змеем, а я буду Кровавой Ручкой. Мы будем в этом году не из племени команчей, а из племени апачов. Я сделал Маме на Пасху шкафчик, Тете Соне этажерку, Вере Николаевне подставку для цветов. Эти подарки я сделал вместе со столяром. А[лександр]Ф[едорович] я сделал подставку для часов, Сергею Васильевичу рамку, а Сергею Николаевичу маленькую полку.

У нас стоят теперь погоды хорошие. Обыкновенно температура не больше нуля. Я каждый день хожу гулять. Я теперь говею. Мы вчера были на выставке плащеницы. Желаю тебе всего хорошего.

Твой сын Даниил Скоропадский.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 31-31 зв.
Автограф, оригінал.*

№8

[Петроград], 4 листопада 1916 р.

Милый Папа, я теперь буду ездить каждые две недели к Шереметьевым, где я играю в оркестре. Позавчера я играл в первый раз. Мы играли Серенаду Чайковского, Элегию и Вальс тоже Чайковского. Домой вернулись около половины (десятого) двенадцатого. Кроме того, я обыкновенно каждое воскресенье играю в квартете у г-на Заветновского. Скоро мы начнем играть в квартете "Бородино". Каждые три недели мы ходим в Мариинский театр на оперу. Последний раз была опера "Севильский Цирюльник".

Во втором действии Шаляпин, который играл в этой опере, поссорился с артистом Каракашем. В конце концов Каракаш отказался играть, продолжать игру. Его заменил Тартаков, который пел гораздо хуже.

Вчера мы были в Народном доме на "Вие". Мне эта пьеса очень понравилась, особенно, когда вылезла из гроба ведьма. В воскресенье мы пойдём на "Ромео и Джульетту" в Мариинский театр.

Погода у нас довольно хорошая. Небольшой мороз. Сегодня шел снег.

Павлик ходит уже хорошо и очень веселый.

В последнее время на заводах бывают часто забастовки. Говорят, из-за провизии. Моего воспитателя не заберут в солдаты, так как у него на ноге какая-то шишка, которая, впрочем, не мешает ему ни ходить, ни бегать.

Желаю тебе всего хорошего.

Любящий тебя сын Данилко.

4-го Ноября 1916 года. 9 с половиной часов вечера.

*ЦДІАК України. - Ф. 1219. - Оп. 2. - Спр.469. - Арк. 49-49 зв., 50.
Автограф, оригінал.*

¹ Всі листи датовано, згідно з оригіналом, за старим стилем, у сучасній російській орфографії та пунктуації.

² Медведев — один з ординарців П.П.Скоропадського.

³ Йдеться про події в Петрограді, пов'язані з початком 1-ої світової війни, а саме про оголошення 1 серпня (19 липня за ст. ст.) 1914 р. Німеччиною війни Росії.

⁴ Павло — служник Скоропадських.

⁵ Дурново Софія Петрівна — дружина брата Олександри Петрівни Скоропадської, капітана 2-го рангу Павла Петровича Дурново (1874—1909).

⁶ Лист написаний на поштівці із зазначенням адреси: Ковно. Гостиница Метрополь. Действ. Армия. Генералу Скоропадскому.

⁶ Віра Миколаївна — гувернантка сестер Данила — Мари та Єлизавети.

⁷ Петро (1900-1956) — старший син Павла і Олександри Скоропадських.

⁸ Олександр Федорович,- вірогідно, служник у домі Скоропадських.

⁹ Пешехонов Сергій Васильович — керівник Петроградської контори Михайла Петровича та Павла Петровича Скоропадських.

¹⁰ Микола Миколайович, — вірогідно, вихователь Петра і Данила Скоропадських.

¹¹ Цей стільчик "мандрував" з Данилом в еміграції, тепер зберігається в колекції Національного музею історії України.

¹² Вірогідно, йдеться про Дурново Павла Петровича (див. прим. 5).

¹⁴ Див. прим. 8.

¹⁵ Якунін — один з ординарців П.П.Скоропадського.

¹⁶ Старша сестра Данила, в заміжжі Монтрезор-Скоропадська Марія (1898-1959).

¹⁷ Старша сестра Данила, в заміжжі Кужім-Скоропадська Єлизавета (1899-1975).

The author introduces to the readers the outstanding figure of the Ukrainian movement in emigration - Danulo Pavlovych Skoropads'kyi, who headed the hetman movement after his father's - Pavlo Skoropads'kyi's death and contributed a lot into the consolidation of the Ukrainian forces in the name of united and sovereign Ukraine.